

بازشناسی شخصیت حفصه از دوران رسول خدا ﷺ تا وفات او با تأکید بر منابع فریقین

محمد رضا اصغرزاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۳

چکیده

تاریخ اسلام مملو از شخصیت‌های برجسته‌ای است که گفتار و کردارشان تأثیرات ژرف و مثبت یا منفی بر تحولات و جریان‌های مختلف داشته‌اند. یکی از این شخصیت‌ها حفصه بنت عمر بن خطاب بود، که در دوران زندگی پیامبر اسلام ﷺ و پس از وفات ایشان نقشی مهم و مؤثر در تاریخ اسلام ایفا کرد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی جنبه‌های مختلف زندگی حفصه و شخصیت او در دوره‌های متفاوت تا زمان وفاتش با تکیه بر منابع فریقین می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد براساس گزارشات منابع فریقین حفصه در ایام حیات پیامبر ﷺ و پس از وفات ایشان تا سال ۴۱ هجری، به‌عنوان شخصیتی تأثیرگذار - اما عمدتاً منفی - در مناسبات و رخدادهای صدر اسلام نقش‌آفرینی کرده و گزارش‌هایی از گفتار و رفتار ناپسند نسبت به رسول خدا ﷺ و حضرت علی ؑ داشته است.

واژگان کلیدی: حفصه، منابع فریقین، رسول خدا ﷺ، همسر پیامبر ﷺ

مقدمه

برای فهم سیره و روش زندگانی رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، نیاز است تا افراد و شخصیت‌های زندگانی ایشان به دقت مورد بررسی قرار گیرد. از مهم‌ترین افراد حاضر در زندگی حضرت رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، همسران ایشان هستند. یکی از همسران پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حفصه دختر عمر بن خطاب بود. درباره زندگی حفصه قبل از دوران رسالت پیامبر اکرم اطلاعات زیادی در منابع نیست، اما نکاتی که ذکر شده به این مطلب اشاره دارد که نسب حفصه بدین صورت است: حفصه بنت عمر ابن الخطاب بن نفیل بن عبد العزی بن ریح بن عبدالله بن قُروط بن رزاح بن عدی بن کعب بن لؤی. حفصه ۱۸ سال قبل از هجرت، هنگام بازسازی کعبه در مکه به دنیا آمد و مادرش زینب بنت مظعون بن حیب بن وهب بن حذافه بن جمح، خواهر عثمان بن مظعون نام داشت (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۸/۸۱).

حفصه پیش از هجرت به مدینه با یکی از یاران پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به نام خنیس بن حذافه بن قیس سهمی مشهور به صاحب الجهرتین ازدواج کرد. مادر خنیس، ضعیفه دختر حذیم بن سعید بن رثاب بن سهم و کنیه‌اش ابو حذافه است (همان). سپس با همسرش به مدینه هجرت کرد. درباره هجرت خنیس نیز در کتب تاریخی مطالبی وجود دارد. محمد بن اسحاق و واقدی گفته‌اند که خنیس در هجرت دوم به حبشه شرکت داشته است، ولی موسی بن عقبه و ابومعشر این موضوع را متذکر نشده‌اند (همان). واقدی با سند خود از عبدالله بن ابوبکر نقل می‌کند که خنیس بن حذافه وقتی به مدینه هجرت کرد، در خانه رفاعه بن عبد المنذر ساکن شد. رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ میان خنیس و ابوعبیس بن جبر عقد برادری بست (ابن اثیر، ۱۴۲۳ق: ۶۸/۶-۶۹). خنیس با وجود بیماری در جنگ بدر شرکت کرد، اما مدت کوتاهی بعد از جنگ از دنیا رفت (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۵۰/۲). در این زمان حفصه در سن ۱۸ سالگی بود (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰۴/۲؛ بغدادی، ۱۴۱۸ق: ۸۳/۱).

پس از وفات خنیس، عمر بسیار مایل بود که ابوبکر را برای همسری حفصه انتخاب کند، اما ابوبکر پیشنهاد عمر برای این ازدواج را قبول نکرد (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۸۳/۸؛ بلاذری، ۱۴۲۴ق: ۵۴/۲). پس از امتناع ابوبکر، عمر به عثمان بن عفان که به تازگی همسرش رقیه را از دست داده بود، پیشنهاد ازدواج با حفصه را داد، اما او نیز نپذیرفت و گفت اکنون قصد

ازدواج ندارم. عمر پس از پاسخ آن دو بسیار دلگیر شد و به محضر رسول خدا ﷺ رفت و از دو دوستش شکایت کرد. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «او را با بهتر از عثمان تزویج کن و عثمان هم با بهتر از او ازدواج می‌کند» (ابن اثیر، ۱۴۲۳ق: ۶۸/۶-۶۹؛ بلاذری، ۱۴۲۴ق: ۵۵/۲). اینکه آن دو خلیفه تمایلی به ازدواج با حفصه نداشته‌اند، می‌تواند نشانگر ویژگی‌های خاص اخلاقی او باشد که باعث می‌شده کسی پذیرای او نباشد.

نقل شده است که حفصه اقدامات به اصطلاح فرهنگی نیز داشته، وی از حافظان قرآن کریم بوده و قرآن نسخه عثمان با همکاری وی تهیه شده بود. در کتب صحیح بخاری و طبقات الکبری از کتب اهل سنت، حفصه احادیثی از پیامبر اکرم ﷺ، بیشتر درباره حج و نماز و ازدواج و روزه، نقل کرده است و کسانی چون برادرش عبدالله بن عمر، عبدالله بن صفوان جمحی، و عمرو بن رافع از او روایت کرده‌اند (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۲۱۰/۵؛ ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۱۹۰/۱). یقنی بن مخلد، در مسند خود، شصت حدیث از حفصه نقل کرده است. همچنین در متون فقهی اهل سنت، پاره‌ای از اجتهادات فقهی حفصه ذکر شده است. ابن ابی طاهر (ابن طیفور) دو خطبه از خطبه‌هایی را که به نقل از حفصه شهرت داشته، نقل کرده است (ابن طیفور، ۱۳۲۶ق: ۴۰/۱۱-۴۳).

از حفصه شعری در مدح حضرت فاطمه ؑ به این مضمون نقل شده است: فاطمه بهترین زنان بشر، آن کسی که صورتی همچون قرص ماه دارد. پروردگار به فضل خود به آیه‌های سوره زمر تو را بر تمام جهانیان برتری داده است. خداوند تو را به جوانی فاضل تزویج فرمود، علی بهترین کسی است که موجود است (ابن عبدالسلام، ۲۲۸۳ق: ۲۳/۲). از اقدامات سیاسی حفصه نیز می‌شود به موضع‌گیری او در جنگ جمل اشاره کرد. در جنگ جمل او قصد پیوستن به عایشه را داشت، اما برادرش عبدالله بن عمر او را از این کار برحذر داشت (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰۵/۲).

از این رو پژوهش حاضر درصدد بازشناسی شخصیت حفصه در حوادث صدر اسلام از زمان رسول خدا ﷺ تا سال ۴۰ هجری می‌باشد. لذا به روش، توصیفی - تحلیلی با تکیه بر منابع فریقین، نقش حفصه در چند مقطع تاریخی از جمله در دوران همسری پیامبر، زمان خلفاء سه گانه، دوران خلافت امام علی ؑ و در آخر در دوران زمان معاویه مورد بررسی و در این میان، مواضع حفصه نسبت به اهل البیت ؑ نیز مورد توجه قرار گرفته است.

۱. پیشینه پژوهش

درباره نقش تاریخی و فعالیت‌های حفصه آثاری وجود دارد، از جمله کتاب‌هایی مانند: «حفصه بنت عمر أم المؤمنین» (یازجی، ۱۴۱۶ق)، «أم المؤمنین حفصه بنت عمر» (هاشمی، ۱۴۲۶ق)، «حفصه بنت عمر» (دقس، فواد حمدو، ۱۴۱۸ق) و همچنین مقالاتی مانند: «حفصه» نوشته منصور داداش‌نژاد چاپ شده در جلد ۷ دانشنامه حج و حرمین شریفین از صفحه ۱۸۶ تا ۱۹۷، «أم المؤمنین حفصه بنت عمر» نوشته محمود النواوی چاپ شده در شماره ۲۹ مجله الازهر از صفحه ۳۴۰ تا ۳۴۶ و «باب المرأة المسلمة السيدة حفصه» نوشته عایشه حسنی چاپ شده در شماره ۲۲ مجله منبر الاسلام از صفحه ۲۲۱ تا ۲۲۳. تفاوت این تحقیق با آثار بیان شده در این است که هیچ‌کدام از نگاشته‌های مذکور به‌طور کامل به موضوع مورد نظر پرداخته‌اند، هرچند مقاله «حفصه» نوشته منصور داداش‌نژاد و کتاب «أم المؤمنین حفصه بنت عمر» نوشته محمود النواوی قرابت بیشتری با موضوع این تحقیق دارد. تفاوت اساسی این تحقیق با آثار مذکور در تقسیم‌بندی دوره‌های زندگی حفصه و بررسی شخصیت او در فراز و نشیب‌های تاریخی است که به‌طور کامل بیان می‌شود و در آثار مذکور به این صورت بیان نشده است.

۲. حفصه به‌عنوان همسر رسول خدا ﷺ

بعد از آنکه عمر مسئله عدم قبول ازدواج ابوبکر و عثمان با حفصه را نزد پیامبر ﷺ مطرح کرد. پیامبر اکرم ﷺ قبول نمود تا با حفصه ازدواج کند (ابن‌اثیر، ۱۴۲۳ق: ۶۷/۶-۶۹). حفصه در بین زنان پیامبر اکرم، عایشه را به خود نزدیک‌تر می‌دید و عایشه را از خود شایسته‌تر می‌دانست، لذا دائماً از عایشه جانبداری می‌کرد و حتی چیزی را از او مخفی نمی‌کرد (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰۵/۲؛ طبرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۷/۲۳).

تفاوت رفتاری حفصه و عایشه با دیگر زنان پیامبر، اقدامات مشابه آن دو و ارتباط نزدیکشان نشان‌دهنده دو جریان میان همسران رسول خدا ﷺ می‌باشد که عایشه می‌گوید: «زنان رسول خدا دو گروه بودند: در یک گروه من، حفصه، صفیه و سوده بودیم و در گروه دیگر، ام‌سلمه، ام‌داوود و سایر زنان حضور داشتند (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۳۶/۷). گزارش

مذکور به این مطلب اشاره دارد که اعضای هر گروه با همدیگر همفکر بودند و از طرفی هم در مقابل گروه دیگر قرار داشتند.

به گونه‌ای که دربارهٔ برخورد عایشه و حفصه با مشاهدهٔ توقف طولانی پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در خانهٔ زینب بنت جحش در کتب فریقین گزارش شده است: «پیامبر هر روز بعد از نماز صبح به خانهٔ یک یک همسرانش می‌رفت و از آنان دیدار می‌کرد. برای زینب دختر جحش، ظرف عسلی آورده بودند. هنگامی که پیامبر به اتاق او می‌رفت، حضرت را می‌نشانید و از آن عسل به او می‌خورانید. طولانی شدن توقف پیامبر در خانهٔ زینب، بر عایشه و حفصه گران آمد. با هم قرار گذاشتند هنگامی که پیامبر نزد ایشان می‌رود، اظهار نگرانی کنند و بگویند مگر مغفیر خورده‌اید که بوی دهن شما ناخوش است. حضرت در جواب آن دو فرمودند: نه، بلکه زینب به من عسل خورانیده است. عایشه گفت: پس باید زنبور عسل روی درخت مغفیر نشسته باشد که عسل چنین بد بوست. پیامبر برای خشنودی ایشان خوردن عسل را بر خود حرام کرد.» (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۶۸/۶؛ طبرسی، ۱۴۰۶ق: ۳۱۹/۱۰).

گزارش دیگری که در این باره از حفصه و عایشه وجود دارد، راجع به ماجرای بیماری پیامبر است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در بستر بیماری به حفصه و عایشه که کنارش بودند، فرمود که برادرم و همراهم را بگویید بیاید. عایشه گفت به ابوبکر بگویید بیاید. او آمد و پیامبر با دیدن ابوبکر رو برگرداند. وقتی ابوبکر رفت حضرت دوباره جملهٔ قبل را تکرار فرمود. حفصه گفت به عمر بگویید بیاید. او هم وقتی آمد پیامبر رو برگرداند و لذا عمر هم رفت. برای بار سوم حضرت جمله‌اش را تکرار فرمود. ام سلمه گفت: ایشان منظورش علی است و کسی غیر او را نمی‌خواهد و لذا حضرت علی عَلِيٌّ را صدا زدند (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۱۹۰/۱-۲۴۹).

در ادامه گزارشاتنی از چگونگی برخورد حفصه با پیامبر مورد بررسی قرار داده می‌شود.

۲-۱. گفتار و رفتار ناپسند نسبت به رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

در دوران زندگی رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، برخی از همسران از جمله حفصه، گفتار و رفتارهای ناپسند نسبت به پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ روا داشتند که باعث ناراحتی او می‌شد. در این باره، عمر نقل می‌کند که پیامبر گاهی از اوقات، از زبان تند و گزندهٔ حفصه یک صبح تا شب غضبناک

بودند (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۱۸۲/۸؛ احمد بن حنبل، ۱۴۲۴ق: ۱۸۵/۶).

همچنین در گزارشی بر فرض صحت آن آمده است: روزی میان حفصه و پیامبر اکرم نزاع در گرفت. پیامبر به او فرمودند: اگر می خواهی مردی را میانمان حکم قرار دهیم. حفصه گفت آری باید چنین کرد. پیامبر عمر را خواست. چون عمر وارد شد، پیامبر به حفصه فرمودند: حرف بز و ادعای خود را بگو. گفت: یا رسول الله! شما سخن بگویید ولی راست بگویید. عمر با شنیدن این جمله سیلی محکمی به صورت دخترش نواخت و همین که سیلی دوم را زد، پیامبر فرمودند: عمر دست نگهدار. سپس عمر به دخترش گفت: دشمن خدا! پیامبر جز راست نمی گوید؛ اگر در محضر پیامبر نبود آن قدر تو را می زدم تا بمیری (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۸۶/۴؛ طبرسی، ۱۴۰۶ق: ۱۵۱/۸). البته که به احتمال زیاد این گونه روایات برای تعظیم عمر جعل گردیده است.

یا در جریان نفقه خواستن زنان پیامبر صلی الله علیه و آله از ایشان، حفصه سخنانی بیان کرد که آزردهی خاطر رسول خدا صلی الله علیه و آله را موجب شد. حفصه به رسول خدا صلی الله علیه و آله گفت: «اگر ما را طلاق می دادی در قوم خود هم کفوی برای خود می جستیم». سخنان حفصه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را بسیار ناراحت کرد، به طوری که ایشان مدتی از زناش کناره گرفت (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰۵/۲).

با این وجود، حفصه و همراهانش دست از خواسته های نابجای خود برداشتند و پیامبر یک ماه تمام در یک اتاق کوچک تنها و دور از زنان به سر می بردند، تا اینکه آیات زیر نازل شد: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزُوجِكُمْ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتِّعَنَّكُمْ وَ أُسَرِّحَنَّكُمْ سَرَاحًا جَمِيلًا وَ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الدَّارَ الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا» «ای پیامبر! به همسرانت بگو: «اگر شما زندگی دنیا و زرق و برق آن را می خواهید بیاید با هدیه ای شما را بهره مند سازم و شما را به طرز نیکویی رها سازم* و اگر شما خدا و پیامبرش و سرای آخرت را می خواهید، خداوند برای نیکوکاران شما پاداش عظیمی آماده ساخته است» (احزاب: ۲۸-۲۹). پس از نزول این آیات، زنان پس از مشورت طولانی گفتند: خدا و رسولش را انتخاب می کنیم و از خواسته های خود دست کشیدند (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۸۶/۴).

البته رفتار ناپسند حفصه نسبت به پیامبر منحصر در این جریانات نیست. در تاریخ آمده است حفصه با پیامبر ناسازگار بود و پیامبر را اذیت می کرد، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز بعد از صبر طولانی و تذکرات زیاد به او، وی را طلاق داد. اما با وساطت دو نفر به نام‌های عثمان و قدامه، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رجوع نمود و از طلاق وی منصرف شد (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۸۶/۸). همچنین این موضوع نیز در قرآن کریم مورد اشاره قرار گرفته است «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ * تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ * وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تحریم: ۱)، بسیاری از محدثین همچون مسلم نیز آن را نقل کرده‌اند (نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۰۵/۲).

طبرسی در مجمع البیان، علامه طباطبائی در المیزان، بخاری در صحیح، قرطبی و برخی دیگر از مفسران فریقین همچون فیض کاشانی و محمد بن جریر طبری درباره شأن نزول این آیه گفته‌اند: «روزی که نوبت پذیرایی رسول خدا با حفصه بود، پیامبر به اتاق وی رفت. حفصه به پیامبر گفت: با پدرم کاری دارم، اگر اجازه دهید به خانه او بروم. حضرت هم اجازه فرمودند. حفصه که از خانه پدر بازگشت، در را بسته دید، پس پشت در نشست تا این که در باز شد و رسول خدا از اطاق بیرون آمدند. در این حال حفصه ماریه را در اطاق خود دید. پس شروع به پرخاش کرد و به پیامبر گفت: آری، برای چنین منظوری به من اجازه دادی و گرنه اجازه نمی دادی، کنیز خود را به خانه آوردی و حرمت مرا نگه نداشتی. پیامبر فرمودند: خاموش باش! برای خشنودی تو کنیزی را که خدا بر من حلال کرده است، بر خود حرام می کنم، ولی این مطلب نزد تو امانت باشد و به سایر زنان چیزی مگو» (طبرسی، ۱۴۰۶ق: ۳۱۹/۱۰؛ علامه طباطبائی، ۱۳۷۵ش: ۵۶۶/۱۹؛ بخاری، ۱۴۲۲ق: ۴۹۶/۵؛ قرطبی، ۱۴۱۸ق: ۲۰۲/۱۸؛ ابن قیم، ۱۴۱۱ق: ۱۸۹/۱).

۲-۲. حفصه و افشای سیر رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

در جریان ناراحتی حفصه از خلوت نمودن پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با ماریه، پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به حفصه فرمود: من برای رضای تو، او را بر خود حرام می کنم و رازی را با تو در میان می گذارم که اگر افشا کنی لعنت خداوند و ملائکه بر تو خواهد بود. راز این است که ابوبکر و پدر تو عمر، پس از من به حکومت می رسند. حفصه گفت: چه کسی تو را از این امر آگاه ساخته است؟ حضرت پاسخ فرمودند: خداوند. حفصه، عایشه را از این راز آگاه کرد، عایشه به

ابوبکر و او نیز عمر را مطلع نمود و گفت: عایشه چنین خبری داده، ولی من از آن مطمئن نیستم. عمر به نزد دخترش حفصه آمد و درباره آن راز پرسید. حفصه در ابتداء انکار کرد. عمر به او گفت: اگر چنین است چیزی بگو تا در آن پیشقدم شویم. حفصه نیز خبر را تأیید کرد (قمی، ۱۴۰۴: ۳۷۶/۲؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۲۴۱/۶؛ ابوالفتح رازی، ۱۳۶۶: ۱۹/۲۹۲).

واقعه افشای راز رسول خدا ﷺ در آیه سوم سوره تحریم نیز اشاره شده است: «وَإِذْ أَمَرَّ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَرْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضُهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ فَلَمَّا نَبَأَهَا بِهِ قَالَتْ مِنْ أَنْبَاءِك هَذَا قَالَ نَبَأِي الْعَلِيمُ الْحَيُّ»؛ «و هنگامی که پیامبر، رازی را به یکی از همسرانش گفت و او آن راز را [نزد زن دیگر] فاش کرد، و خدا پیامبر را از افشای آن آگاه نمود، پیامبر بخشی از آن [راز افشا شده] را به آن زن گوشزد کرد و از گفتن بخشی دیگر [برای آنکه فاش کننده بیشتر شرمند نشود] خودداری نمود. آن زن گفت: چه کسی فاش کردن راز را [به وسیله من] به تو خبر داده است؟ پیامبر گفت: دانای آگاه، به من خبر داد».

بعد از اینکه حفصه راز رسول خدا را افشا کرد، آیاتی از قرآن درباره آن نازل شد. در این آیات حمایت خدا و مؤمنان صالح از پیامبر اکرم در برابر آزار و اذیت حفصه مطرح شده است. خداوند متعال در سوره تحریم می فرماید: «إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيْلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ»؛ «اگر شما دو زن از کار خود به پیشگاه خدا توبه کنید [خدا توبه شما را می پذیرد]، چون دل شما دو نفر از حق و درستی منحرف شده است، و اگر بر ضد پیامبر به یکدیگر کمک دهید [راه به جایی نخواهید برد]؛ زیرا خدا و جبرئیل و مؤمنان صالح [که علی بن ابی طالب است] یار اویند، و فرشتگان نیز بعد از آنان پشتیبان او خواهند بود.» (تحریم: ۴).

بسیاری از اندیشمندان فریقین، ذیل این آیه ماجرای را نقل کرده اند که به شأن نزول آن مربوط است. ابن عباس می گوید: «حریص بودم تا از عمر درباره دو زن مورد نظر در آیه سؤال کنم تا این که فرصتی پیش آمد و از او پرسیدم. او گفت: از تو تعجب می کنم که نمی دانی آن دو زن عایشه و حفصه هستند» (بحرانی، ۱۴۱۵: ۳۸۶/۱۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴۶/۲۲؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۱۸۱۳/۴؛ عسقلانی، ۱۴۲۱: ۸۶/۸).

درباره اینکه رازی که حفصه آن را افشا کرده و قطعاً افشا کننده راز، طبق فرموده

پیامبر ﷺ مورد لعن و نفرین ملائکه است، اختلاف نظرهایی بین مفسرین شیعه و اهل تسنن وجود دارد. شیخ طوسی و جناب طبرسی و عدّه‌ای دیگر، منظور از راز را سخن از اقدامات قریش بر ضدّ حضرت علی علیه السلام و کنار زدن ایشان از خلافت دانسته‌اند؛ که البته این نظر بهتر است و با سیاق آیه بعد و عبارت صالح المؤمنین که طبق نظر اکثر مفسرین و علماء فریقین منظور حضرت علی علیه السلام است، تطبیق دقیق‌تری دارد (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۴۷/۱۰-۴۸؛ طبرسی، ۱۴۰۶ق: ۵۹/۱۰).

۲-۳. رسول خدا و طلاق دادن حفصه

در ماجرای طلاق دادن حفصه در تاریخ آمده است: پیامبر ﷺ بعد از صبر طولانی و تذکرات زیاد به حفصه، وی را طلاق داد. اما با وساطت دو نفر به نام‌های عثمان و قدامه، پیامبر ﷺ رجوع نمود و از طلاق وی منصرف شد (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۸۶/۸). بنا بر گواهی تاریخ، طلاق داده شدن حفصه توسط پیامبر، عاقبت افشای سرّ بوده است. علماء اهل سنّت قائل اند که بعد از اینکه حفصه سرّ پیامبر را افشا کرد، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله حفصه را طلاق داد (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۱۸۱۳/۴؛ عسقلانی، ۱۴۲۱ق: ۸۶/۸).

البته طبرانی از علماء قرن چهارم اهل سنّت می‌گوید: پس از تصمیم پیامبر ﷺ به طلاق، جبرئیل او را منصرف کرد (بلاذری، ۱۴۲۴ق: ۵۹/۲؛ طبرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۸/۲۳). سیدجعفر مرتضی، محقّق معاصر شیعه معتقد است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای بار دوم می‌خواست حفصه را طلاق دهد، اما با واسطه شدن عمر بن خطّاب منصرف شد (عاملی، ۱۴۲۶ق: ۲۰۴/۶). برخی دیگر قائل اند که طلاق و رجوع محقق شد. قرطبی در تفسیرش می‌نویسد: «رسول خدا حفصه را طلاق داد و در ایام عدّه به او رجوع کرد» (قرطبی، ۱۴۱۸ق: ۱۷۲/۵).

۳. حفصه در زمان ابوبکر و عمر

حفصه بعد از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز در جامعه اسلامی نقش داشت. او به عنوان همسر پیامبر می‌توانست تأثیرات مهمی بر جای بگذارد. درباره نقش حفصه در مسائل مختلف زمان خلافت ابوبکر و عمر گزارش‌های متعددی وجود دارد که دو گزارش آن مهم‌ترینند. گزارش اول مرتبط به حمایت کردن از سه خلیفه اول است.

حفصه پس از رحلت رسول اکرم ﷺ، همه اموالش را در خدمت حکومت خلفاء ثلاث، یعنی ابوبکر، عمر و عثمان و حمایت از آنان قرار داد (ابن سعد، ۱۴۱۴ق: ۹۶/۸).

گزارش دوم، مرتبط با میراث عمر است. آورده‌اند که عمر، صحف قرآنی که در زمان ابوبکر یا خود عمر تدوین شده بود، نزد حفصه گذاشت. همچنین عمر در زمان مرگش به حفصه دربارهٔ ماترکی که از او باقی مانده بود وصیت کرد. حفصه نیز قبل از مرگش دربارهٔ وصیت‌های پدرش به برادرش عبدالله سفارش کرد (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۲۱۰/۵).

۴. حفصه در زمان عثمان

حفصه، در زمان عثمان بن عفان نیز به‌عنوان همسر پیامبر اکرم ﷺ، دارای جایگاه تأثیرگذاری بود. او هم در مسائل سیاسی و هم در مسائل فرهنگی نقش داشت. از نقش حفصه در مسائل سیاسی می‌توان به اقدام او در صادر کردن دستور قتل کنیز خود که وی را سحر کرده بود اشاره کرد، که این مسئله باعث ناراحتی عثمان شد (قاضی نعمان، ۱۴۰۳ق: ۳۸۹/۴؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ق: ۸/۹).

از اقدامات فرهنگی او نیز می‌توان دخالت در جمع‌آوری قرآن را نام برد. گفته شده است که حفصه از کاتب مصحف خواسته بود، زمانی که به نگارش آیه ۲۳۸ سوره بقره می‌رسد، وی را خبر دهد تا آیه را به صورتی که او می‌گوید کتابت کند (مالک، ۱۴۰۶ق: ۸۷/۲؛ شافعی، ۱۴۰۳ق: ۲۹۳/۱؛ طبرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۷/۲۳).

حفصه همچنین پس از مرگ پدرش عمر، به وصیت او، صحف قرآنی را که در زمان خلافت ابوبکر تدوین شده بود، نزد خود نگهداری می‌کرد و هنگامی که عثمان دست به تدوین نهایی قرآن و یکی نمودن مصحف‌ها زد، آن‌ها را در اختیار عثمان نهاد و پس از اتمام کار، آن صحف به حفصه برگردانده شد (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۲۱۰/۵-۲۱۱؛ سجستانی، ۱۴۲۳ق: ۱۵۱۶/۱).

از اقدامات مهم حفصه در زمان خلافت عثمان، اعتراض‌های او به تصمیمات عثمان بود. یکی از این اعتراضات مرتبط با مسئله تقسیم بیت‌المال است. هنگامی که عثمان به خلافت رسید، عایشه و حفصه پیش او رفتند و از وی خواستند آنچه پدرانشان (خلیفه اول و دوم) به آنان می‌دادند، مجدد به آنان بدهد؛ اما عثمان گفت به خدا سوگند چنین چیزی به شما

نمی‌دهم... آیا شما دو نفر نبودید که (در جریان مطالبه فدک توسط فاطمه علیها السلام نزد پدرتان شهادت دادید پیامبران ارث نمی‌گذارند. روزی چنین شهادت دادید و روزی میراث پیامبر صلی الله علیه و آله را درخواست می‌کنید؟! (طبری، ۱۴۱۳ق: ۱/۵۹۷؛ حلبی، ۱۴۱۷ق: ۱/۲۷۶).

اقدام بعدی حفصه، در اعتراض به عثمان در مسجد رخ داد. روزی عثمان به مسجد رفت تا نماز بخواند. زمانی که تکبیرة الاحرام را گفت، عایشه فریاد زد: ای مردم! امر خدا را رها کردید و با پیمان او مخالفت کردید! سپس حفصه همین جمله را تکرار کرد. عثمان سلام نماز را داد و رو به مردم کرد و گفت: **إِنَّ هَاتَيْنِ لَفَتَاتَانِ يَحِلُّ لِي سُبُّهُمَا وَ أَنَا بِأَصْلِهِمَا عَالِمٌ**؛ این دو زن، حيله گر هستند که دشنام دادن به آنها برای من جایز است و من به اصل و ذات آن دو آگاهم (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ق: ۵/۹).

۵. حفصه در زمان حضرت علی علیه السلام

همان‌طور که ذکر شد، حفصه به‌عنوان همسر پیامبر، نقش مهمی در حوادث صدر اسلام می‌توانست ایفا کند. از رویدادهای زندگی حفصه در زمان خلافت امام علی علیه السلام، تصمیم وی در همراهی با عایشه در خروج بر حضرت علی علیه السلام و وقوع جنگ جمل است. در جنگ جمل هنگامی که حضرت علی علیه السلام به محل ذی‌قار رسیدند، عایشه به حفصه نامه‌ای نوشت و در آن از محاصره شدن حضرت علی علیه السلام و یارانش برای وی توضیح داد، حفصه هم از سر شادمانی، کودکان بنی‌تیم و بنی‌عدی را جمع کرد و به کنیزکان خود دف‌هایی داد تا با خواندن اشعاری در سرزنش حضرت علی علیه السلام شادی و پایکوبی کنند. آن‌ها در اشعار می‌گفتند: «ما الخبيرُ ما الخبير، عليّ في السفر كالجمل الأشقر، إن تقدم نحر، و إن تأخر عقر». چه خبر؟ چه خبر؟ علی در سفر، مانند اسب ابلق است که اگر جلو برود، کشته می‌شود و اگر عقب بماند گزیده می‌شود (طبری، ۱۴۱۸ق: ۴/۴۵۴-۴۵۱؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ق: ۶/۲۲۵).

این خبر چون به ام‌سلمه، همسر پیامبر صلی الله علیه و آله رسید، ناراحت شد و ام‌کلثوم دختر حضرت علی علیه السلام، به نیابت از او به‌طور ناشناس به مجلس شادی حفصه رفت و پس از وارد شدن به مجلس نقاب از صورت بر گرفت. حفصه خجالت زده شد و آیه استرجاع را بر زبان راند. ام‌کلثوم فرمود: هم‌دستی شما بر ضد امیرالمؤمنین علیه السلام تازگی ندارد. تو و عایشه همان کسانی

هستید که بر ضد برادرش رسول خدا ﷺ نیز هم‌دستی کردید و بر ضد او قیام کردید تا آنکه خدای متعال آیه درباره شما نازل فرمود. حفصه گفت: خدا تو را رحمت کند بس است. از بدگویی من دست بردار که من توبه کردم. و دستور داد نامه عایشه را پاره کنند (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۷۶/۱-۲۷۷-۴۳۱؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ق: ۱۳/۱۴).

۶. حفصه در زمان معاویه

زندگی حفصه هر اندازه که در زمان پیامبر اکرم ﷺ و چهار خلیفه دارای حواشی و اقداماتی بود، اما در آخر عمر که مصادف با حکومت معاویه شده بود، گزارش خاصی از حفصه ثبت نشده است. فقط آورده‌اند که حفصه در سال ۴۱ یا ۴۵ هجری در زمان حکومت معاویه از دنیا رفت (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۱۸۱۲/۴). مروان بن حکم بر او نماز خواند و او را در بقیع کنار دیگر همسران پیامبر دفن کردند (ابن‌سعد، ۱۴۱۴ق: ۸/۸۶).

نتیجه‌گیری

از گزارشات فریقین درباره شخصیت حفصه از دوران رسول خدا ﷺ تا وفات او به دست می‌آید که او در دوران همسری پیامبر ﷺ، گفتار و رفتارهای ناپسند نسبت به ایشان روا داشته، به حدی که حفصه در ادامه رفتار خود به افشای سر پیامبر پرداخت. تا اینکه این رفتارها موجب ناراحتی و کناره‌گیری و اقدام به طلاق او توسط پیامبر ﷺ گردید. حفصه بعد از پیامبر همه اموالش را در خدمت حکومت خلفا قرار داد، از این روی در مسائل سیاسی و فرهنگی همچون جمع‌آوری قرآن نقش داشت. در زمان حضرت امیرالمؤمنین علیؑ تصمیم به همراهی با عایشه در جنگ جمل داشت و از محاصره امام علیؑ خوشحالی و پایکوبی نمود که در نهایت با روشنگری ام‌سلمه، خجالت‌زده گردید و دست از کار خود برداشت. بنابراین طبق گزارشات فریقین حفصه به‌عنوان شخصیتی تأثیرگذار - اما عمدتاً منفی - در مناسبات و رخدادهای صدر اسلام نقش آفرینی کرده است.

منابع

کتابها

- قرآن کریم
۱. ابن ابی الحدید، عزالدین هبة الله، (۱۳۸۷ق)، شرح نهج البلاغة، بی جا: دار احیاء الکتب العربیه، دوم.
 ۲. ابن اثیر، علی بن عبد الواحد جزری، (۱۴۲۳ق)، أسد الغابة في معرفة الصحابة، بیروت: دارالفکر.
 ۳. بغدادی، ابی جعفر محمد بن حبیب، (۱۴۱۸ق)، المحبر، بیروت: دار الآفاق الجدیده.
 ۴. عسقلانی، ابن حجر شهاب الدین، (۱۴۲۱ق)، الإصابة في تمييز الصحابة، بیروت: دارالفکر.
 ۵. ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۴۱۴ق)، الطبقات الكبرى، بیروت: دارالفکر.
 ۶. ابن طیفور، ابوالفضل احمد بن ابی طاهر، (۱۳۲۶ق)، بلاغات النساء، قاهره: مطبعة مدرسة والدة عباس الأول.
 ۷. ابن عبدالسلام، عبدالرحمن الصفوري، (۱۲۸۳ق)، نزهة المجالس و منتخب النفائس، مصر: المطبعة الكاستلية.
 ۸. ابن عبدالبر، ابو عمر يوسف بن عبدالله، (۱۴۱۲ق)، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، بیروت: دارالجبل.
 ۹. ابن قیم، محمد بن أبی بكر الجوزية، (۱۴۱۱ق)، إعلام الموقعين عن رب العالمين، بیروت: دارالکتب العلمیة.
 ۱۰. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، (۱۳۶۶ش)، روض الجنان و روح الجنان، آستان قدس رضوی: بنیاد پژوهش های اسلامی.
 ۱۱. سجستانی، ابوبکر بن ابی داود، (۱۴۲۳ق)، کتاب المصاحف، قاهره: الفاروق الحدیثه.
 ۱۲. احمد بن حنبل، احمد بن محمد، (۱۴۲۴ق)، مسند احمد بن حنبل، بی جا: دارالفکر، سوم.
 ۱۳. بحرانی، سید هاشم، (۱۴۱۵ق)، البرهان في تفسير القرآن، قم: موسسه البعثه.
 ۱۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۲۲ق)، صحیح بخاری، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
 ۱۵. بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۲۴ق)، جمل من أنساب الأشراف، بیروت: دارالفکر.
 ۱۶. حلبی، ابوالصلاح، (۱۴۱۷ق)، تقریب المعارف، قم: المحقق.
 ۱۷. دقس، فواد حمدو، (۱۴۱۸ق)، حفصة بنت عمر، قاهره: الهيئة المصرية العامة.

۱۸. سیوطی، عبدالرحمن، (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: مکتبه آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

۱۹. شافعی، محمد بن ادريس، (۱۴۰۳ق)، الأم، قم: دارالفکر.

۲۰. طبرانی، سلیمان بن احمد بن ایوب، (۱۴۰۴ق)، المعجم الکبیر، بیروت: دار احیاء التراث.

۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۰۶ق)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفة.

۲۲. طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۳ق)، دلائل الإمامة، قم: مؤسسة البعثة.

۲۳. _____، (۱۴۱۸ق)، تاریخ الأمم والملوک، بیروت: دارالتراث.

۲۴. طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۲۷ق)، رجال طوسی، قم: نشر رضوی، سوم.

۲۵. عاملی، سید جعفر مرتضی، (۱۴۲۶ق)، الصحیح من سیرة النبی الأعظم، قم: دارالحديث.

۲۶. قاضی نعمان، نعمان بن محمد مغربی، (۱۴۰۳ق)، شَرَحُ الْأَخْبَارِ فِي فَصَائِلِ الْأَئِمَّةِ الْأَطْهَارِ، قم: مؤسسة النشر الإسلامي.

۲۷. قرطبی، عبدالله محمد بن احمد انصاری، (۱۴۱۸ق)، الجامع لأحكام القرآن، بیروت: دارالفکر.

۲۸. قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ق)، تفسیر قمی، قم: دارالکتاب.

۲۹. مالک، مالک بن انس، (۱۴۰۶ق)، الْمُؤَطَّأ، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

۳۰. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، بیروت: موسسه الوفاء، دوم.

۳۱. نیشابوری، مسلم بن حجاج، (۱۴۱۲ق)، صحیح مسلم، قاهره: دارالحديث.

۳۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، (۱۴۱۳ق)، الْجَمَلُ وَالنُّصْرَةُ لِسَيِّدِ الْعَتْرَةِ فِي حَرْبِ الْبَصْرَةِ، قم: کنگره شیخ مفید.

۳۳. هاشمی، عبد المنعم، (۱۴۲۶ق)، أم المؤمنین حفصة بنت عمر، بیروت: دار ابن حزم.

۳۴. یازجی، زهیر مصطفی، (۱۴۱۶ق)، حفصة بنت عمر أم المؤمنین، حلب: دارالقلم العربی.

مقالات

۱. النواوی، محمود، (۱۳۷۳ش)، «أم المؤمنین حفصة بنت عمر»، الازهر: ۲۹، ۳۴۰-۳۴۶.

۲. حسنی، عایشة، (۱۳۸۴ق)، «باب المرأة المسلمة السيدة حفصة»، منبر الاسلام: ۲۲، ۲۲۱-۲۲۳.

۳. داداش نژاد، منصور، (۱۳۹۶ش)، «حفصه»، مجله دانشنامه حج و حرمین شریفین: ۷، ۱۸۶-۱۹۷.